

İSTANBUL

İSTANBUL
POLİTİK ARAŞTIRMALAR
ENSTİTÜSÜ

POLİTİKA RAPORU

TÜRKİYE-AB
İLİŞKİLERİNDE
TAMAMLAYICI BİR
ÇERÇEVE İÇİN
GÖRÜŞMELERE
BAŞLAMANIN
ZAMANI GELDİ Mİ?

2019-2024 DÖNEMİNE KURUMSAL BİR BAKIŞ

DR. İLKE TOYGÜR

OCAK 2020 - 003

HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
DERNEĞİ TÜRKİYE
TEMSİLCİLİĞİ

POLİTİKA RAPORU

**TÜRKİYE-AB
İLİŞKİLERİNDE
TAMAMLAYICI BİR
ÇERÇEVE İÇİN
GÖRÜŞMELERE
BAŐLAMININ
ZAMANI GELDİ Mİ?**

2019-2024 DÖNEMİNE KURUMSAL BİR BAKIŞ

DR. İLKE TOYGÜR

OCAK 2020 - 003

YAZAR

Dr. İlke TOYGÜR

Avrupa İşleri Analisti, Elcano
Kraliyet Enstitüsü

Çeviri

Bahar Bilgen Şen

DR. İLKE TOYGÜR

Dr. İlke Toygür Madrid’de bulunan Elcano Kraliyet Enstitüsü’nde Avrupa araştırmacısı olarak çalışmakta ve aynı zamanda Madrid Carlos III Üniversitesi’nde aralarında “Seçimler ve Seçmen Davranışı”, “Avrupa Birliği’nde Politika ve Demokrasi”, “Avrupa’nın Jeopolitiği” gibi derslerin de bulunduğu lisans ve yüksek lisans dersleri vermektedir. Temel araştırma konuları arasında Avrupa entegrasyonu, Avrupa şüpheciliği, Batı Avrupa’da seçimler ve seçmen davranışı, siyasi partiler, dünyada demokrasi ve otokrasi trendleri, Avrupa’nın jeopolitiği ve transatlantik ilişkilerin yanı sıra, Türkiye’de siyaset ve dış politika bulunmaktadır. Lisans derecesini ekonomi alanında Hacettepe Üniversitesi’nden dereceyle alan İlke Toygür, Sabancı Üniversitesi’nde aynı alanda yüksek lisans yapmış ve ardından bir süre İktisadi Kalkınma Vakfı’nda uzman olarak çalışmıştır. Daha sonra Madrid Otonom Üniversitesi’nin “Demokrasi ve Yönetim” programından yüksek lisans derecesi alan Toygür, 2016 yılında aynı üniversitenin Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde doktora tezini savunmuştur. Toygür, bu süreçte Mercator-IPC Araştırmacısı olarak seçilmiş ve İstanbul Politikalar Merkezi’nde araştırmacı olarak bulunmuştur. Toygür, *Avrupa Üniversitesi Enstitüsü*, *Mannheim Üniversitesi* ve *Brookings Enstitüsü*’nde misafir araştırmacı olarak bulunmuştur. Madrid’de IE Üniversitesi Transatlantik İlişkiler Girişimi’nde uzman ve Trans Avrupa Politika Çalışmaları Derneği’nde (TEPSA) yönetim kurulu üyesidir. Anadili olan Türkçe’nin yanı sıra İngilizce ve İspanyolca’yı akıcı olarak konuşmaktadır.

Tüm hakları saklıdır. İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü’nün izni olmadan bu çalışmanın hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla çoğaltılamaz.

Bu çalışmada belirtilen görüşler yazarlara ait olup, İstanPol ve Heinrich Böll Vakfı’nın kurumsal görüşleriyle kısmen ya da tamamen örtüşmeyebilir.

İÇİNDEKİLER

Yönetici Özeti

- 5 -

I. Giriş

- 6 -

II. Tarihsel arka plan

- 8 -

III. Mevcut çıkmaza kurumsal yanıtlar

- 10 -

IV. Kırılgan statükoyu korumak ya da ilişkileri yeniden şekillendirme arayışında olmak? Politik çıkarımlar

- 16 -

V. Sonuç

- 18 -

TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNDE TAMAMLAYICI BİR ÇERÇEVE İÇİN GÖRÜŞMELERE
BAŞLAMANIN ZAMANI GELDİ Mİ?

4

YÖNETİCİ ÖZETİ

Türkiye ve Avrupa Birliği senelerdir oldukça kırılğan bir statüko içinde ilişkilerini devam ettirmektedir.¹ Her ne kadar ilişki birçok kişinin beklediğinden daha dayanıklı olduğunu ispatlamış olsa da, Türkiye'nin AB'ye katılım için aday devlet olduğu mevcut çerçeve, ilişkiyi her açıdan karşılıklı güven ve kurallar temelli bir işbirliğine taşımamaktadır.

Yeniden çerçevlendirme ihtiyacı, katılım müzakerelerini ikame etmekten ziyade bu müzakereleri daha iyi desteklemek için birçok kişi tarafından dillendirilmektedir. Ancak yeniden çerçevlendirmedeki en önemli unsur her iki taraftan da gelecek siyasi iradedir. Bu iradenin yokluğu hali hazırda var olan çıkmazı daha da şiddetlendirmektedir. Her iki taraf da daha iyi bir muamele için ellerinde kalan kozlarını kullanmaya çalışırken karşılıklı itimatsızlığı derinleştirmektedir. Yeni kurumsal yasama dönemi kurallar temelli melez bir yaklaşıma yatırım yapmak için bir fırsat olarak kullanı-

labilir, böylece işlevsel olarak tamamlayıcı bir çerçeve inşa etmeye çalışırken katılım müzakereleri gelecekteki daha parlak günlere bırakılabilir. Bunun için, üye devletlerin yanı sıra üç temel kurum, yani Avrupa Birliği Konseyi, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu da tartışmaya dahil edilmelidir. Kurumlar önemlidir ve onların sürece dahil edilmesi Türkiye dosyasının siyasetleştirilmesini frenleyecektir. Bu çalışma, yeni yasama dönemine kurumların penceresinden bakarak, ilişkiyi yeniden şekillendirmek için gereken siyasi iradenin bulunup bulunmadığını tartmaktadır.

I. GİRİŞ

Avrupa Birliği'nin uluslarüstü bir kurum olmasından çok önce Türkiye, Avrupa tarihinin ayrılmaz bir parçası olagelmıştır. Tüm tarafların işlevsel bir ilişkiye yatırım yapmasını mecbur kılan yalnız siyasi değil aynı zamanda ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlar vardır. Aynı zamanda Türkiye, Avrupa Birliği'nin eşliğinde en uzun süre bekleyen ülkedir.

Bugün üyelik görüşmeleri *işlevsizdir* ve ilişki çoğunlukla kriz söylemi ile şekillenmektedir. Karşılıklı bağımlılığın halen oldukça aşikar olduğu taraflar arasında tanımlanmamış bir "stratejik ortaklık" yerine bir katılım çerçevesinin varlığı siyasi açıdan çok daha uygundur. Büyük bir kopuştan bugüne kadar kaçınılmış olmasının nedeni de budur.

Yine de, değişen dünyada karşılaşılan karmaşık sorunların üstesinden gelmek için mevcut gidişat pek de yardımcı değildir. Mevzu, sadece Avrupa Birliği'nin Türkiye üzerindeki dönüştürücü gücünü kaybetmesi değildir. Aynı zamanda çok elzem olan işbirliği alanlarında iletişim araçları da devre dışı bırakılmıştır. Birçok akademisyen² ilişkileri yeniden bir bağlama oturtmak için *tamamlayıcı bir* çerçevenin gerekli olduğunu çoktan ifade etmiştir. Gelecekte daha parlak günler olabileceği beklentisiyle katılım müzakerelerini bir müddet ertelemek konusunda ortak bir anlaşmaya varılsa da³ bu arada kurallar temelli tamamlayıcı bir çerçeve programı üzerine çalışmak da büyük ölçüde desteklenmektedir. Bu çerçeve programı, ekonomi, göç idaresi, güvenlik ve diğer konular dahil olmak üzere çeşitli alanlarda tartışacak ve birlikte hareket edecek bir platform sağlamalıdır.

Bu durumda, işlevsel bir tamamlayıcı çerçeve geliştirirken katılım müzakerelerini de güvenli bir noktada tutacak, bu kurallar temelli melez yaklaşımı bulmak için gerekli olan şey nedir? Siyasi iradeye ek olarak, diyalog için muhataplar ve platformlar gerekmektedir. Mevcut siyasi ortamda atılması gereken ilk adım ileri doğru gitmek değil, atılmış bazı negatif adımları feshetmek için diyalogu artırmak olacaktır. Avrupa Birliği'ndeki yeni dönem ile birlikte gündem katılım müzakerelerine

Bugün üyelik görüşmeleri işlevsizdir ve ilişki çoğunlukla kriz söylemi ile şekillenmektedir.

devam etmek ya da etmemek, Gümrük Birliği'ni güncellemek ve vize serbestisi ile ilgili görüşmeler olacaktır.

Türkiye hâlâ Avrupa Birliği için en önemli iki konuda kilit oyuncu konumundadır: Güvenlik ve göç. Bu nedenle birçok aktör Türkiye'yi halen bir *stratejik ortak* olarak görmektedir. Bu süreçte, Türkiye'nin giderek daha bağımsız olarak yürüttüğü dış politikası ve bunun doğurduğu sonuçların yanı sıra yaptırımlar da gündemde olacaktır. Ankara'nın NATO'daki rolü ve onun Moskova ve Tahran ile ilişkileri üzerine tekrar tekrar konuşulacaktır. Suriye'deki ve Libya'daki son gelişmeler, Avrupa Birliği'nin dış politika kararlarında daha bağımsız bir komşuyla karşı karşıya olduğunu bize göstermektedir. Ayrıca iknaya yönelik sıkı bir işbirliği⁴ için mevcut araçlar oldukça sınırlıdır. Önümüzdeki yıllarda, üye devletlerle ikili anlaşmalarla birlikte Birliğin yeni kurumsal döngüsü de Türkiye-AB ilişkilerinin rengini ve tarzını belirleyecektir.

Birlikteki her yeni dönem taze bir umut anlamına gelir. Bu çalışma, Türkiye ile ilişkilerde çok elzem olan **siyasi iradenin** bulunabilir

olup olmadığını görmek için, Birliğin 2019-2024 dönemi için belirlediği kurumsal örgütlenmeyi çözümlenme amacını taşımaktadır. Türkiye-AB ilişkileri üzerine kurumsal bir bakış açısı, çok yönlü olan bu projenin hep bir ağızdan söylenmişçesine basite indirgenmesinin önüne geçebilir. Avrupa Birliği'ni tek bir aktör olarak görmek Türkiye'de birçok kişinin düştüğü yaygın bir hatadır, çünkü kurumsal yapı ve mevcut güçler dengesi üzerine çok kafa yorulmamaktadır. Bu çalışma, ilişkinin kısa bir tarihi ile devam edecektir. Sonrasında, her bir kurumun Türkiye'ye karşı muhtemel davranış biçimi üzerine odaklanarak, bu kurumlardaki yeni yüzler tanıtlacaktır. Çalışma, karar alıcılar için politika önerileri sunarak ve kısa bir sonuç bölümü ile tamamlanacaktır.

Türkiye hâlâ Avrupa Birliği için en önemli iki konuda kilit oyuncu konumundadır: Güvenlik ve göç. Bu nedenle birçok aktör Türkiye'yi halen bir stratejik ortak olarak görmektedir.

II. TARİHSEL ARKA PLAN

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkisi uzun yıllara dayanmaktadır. 1963 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) —Avrupa Birliği'nin öncülü— Türkiye ile Ankara Anlaşması olarak bilinen bir ortaklık anlaşması imzalamıştır. Ankara Anlaşması Türkiye-AB ilişkilerinin yasal temeli olarak kabul edilmektedir.⁵ Her ne kadar anlaşma açıkça Birliğe üyelik sözü vermese de kapıyı açık bırakmıştır. Bu anlaşma, Türkiye'nin ekonomik gelişimi için mali destek başlatmıştır. Bu sebeple ilişkinin temel dinimini o zamanlar ekonomik entegrasyon olarak oluşturmuştur.

Türkiye, Batı kurumlarına ne kadar bağlı olursa olsun, Türkiye'deki ve aynı zamanda Avrupa'daki çalkantılar, ilişkinin ilerlemesine mani olmuştur. 1960 (askeri darbe), 1971 (muhtıra) ve 1980 (askeri darbe) askeri müdahaleleri ve bunların sebep olduğu demokrasi açığının çok ciddi sonuçları olmuştur. Siyasi şartlılık ve ekonomik düzenleme⁶ getiren Kopenhag Kriteri'nin Avrupa Birliği Konseyi'nde 1993 yılının Haziran ayında kavramsallaştırılması ile birlikte konu Türkiye idaresi için tartışmalı bir alana taşınmıştır ve bunun altını çizmek önemlidir. Türkiye, demokrasisi hiçbir zaman oturmuş liberal bir demokrasi olmadığı ve düzenli olarak askeri müdahaleler yaşadığı için, müzakerelerde ileri gidebilecek gerekli kurumsal kapasiteden yoksun kalmıştır. Türkiye 1987 yılında tam üyelik başvurusunda bulunmuş, ancak 1997 yılına kadar Birliğe katılmaya uygun

olarak ilan edilmemiştir.⁷ Bu esnada, Gümrük Birliği Anlaşması 1995 yılının Aralık ayında yürürlüğe girmiştir. Bu sadece bir serbest ticaret anlaşması değildir. Aynı zamanda, iç pazar ile ilgili Türkiye mevzuatının Topluluk düzenlemeleri ile uyumlanması fırsattır. Bu, üyeliğe yönelik ilk adım olarak algılanmış ve birçokları tarafından olumlu karşılanmıştır.

2015'teki göçmen kriziyle, ilişkiler yeni bir ivme kazanmıştır.

Türkiye 1999 yılında Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olmuştur. *AB çapası*, yani AB'ye üye olma ihtimali ya da en azından bu ihtimale yaklaşılması, başlangıçta Türkiye'deki reformlar açısından oldukça olumlu sonuçlar yaratmıştır. Türkiye'nin Kopenhag kriterlerini yakalamaya başlamak konusundaki istekliliğinin en önemli

örneği idam cezasının kaldırılması olmuştur. Devamında da Türkiye'de hükümet(ler) bir süre daha belirli reformları gerçekleştirmiştir. 2004 yılının Ekim ayında Avrupa Birliği Konseyi, Türkiye'nin siyasi kriterleri tamamladığını ifade ederek katılım müzakerelerine başlanmasını tavsiye etmiştir. Bu esnada, bölünmüş bir yönetime sahip olan Kıbrıs, Kıbrıslı Rumların birleşmeye yönelik Annan Planı'nı reddedip Kıbrıslı Türklerin kabul etmesinin ardından AB üyesi olmuştur. Bu durum Türkiye'nin katılımının önündeki en önemli engellerden biri haline gelmiştir.

2005 yılında müzakereler başlamış olsa da, en başından "müzakerelerin açık uçlu olduğu ve üyeliği garantileme-

diği” ifade edilmiştir. Bir yıl sonra, 2006 yılının Aralık ayında Konsey, “sekiz başlığın açılmayacağına ve Türkiye’nin Ortaklık Anlaşması Ek Protokolü ile tam ve ayırım yapmayan uyumu kabul edene kadar hiçbir başlığın kapatılmayacağına” karar vermiş, bunu müteakip Kıbrıs ve Fransa kara listeye bazı diğer başlıkları da eklemiştir. Bu süreçte müzakerelerin en teknik kısmı dahi en başından itibaren siyasileştirilmiştir. 2013 yılında, Gezi Parkı protestoları ve sonrasında tutum Türkiye Hükümetinin daha çok eleştirilmesine ve katılım için gerekli reformlardan uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu, zaten çoktan sorunlu bir ilişkinin kırılma noktası olarak alınabilir.

2015’teki göçmen kriziyle, ilişkiler yeni bir ivme kazanmıştır. Türkiye ve Avrupa Birliği Konseyi, Türkiye üzerinden Avrupa’ya düzensiz göçleri durdurma amacıyla 18 Mart 2016 yılında bir anlaşmaya varmıştır.⁸ Bu bahaneyle vize serbestisi konusundaki müzakereler de yoğunlaşsa da Türkiye vizesiz bir rejim için hayata geçirmesi gereken 72 kriterin beşini hala uygulamadığından konuyla ilgili hiçbir gelişme kaydedilememiştir.⁹ Sonrasında da karşılıklı esen pozitif rüzgar daha fazla sürmemiştir. Bugün Türkiye’de mülteciler Avrupa Birliği’ne karşı sıkça bir koz olarak kullanılmaktadır. Bu durumu aşmak için Birlik, bir an önce Türkiye ile yakın diyalog içinde yeni bir göç politikası tasarlamalıdır.

2016 yılının Temmuz ayındaki başarısız darbe girişiminden sonra, Türk Hükümeti tarafından alınan önlemler bu tartışmayı yeni bir seviyeye getirmiştir. O zamandan beri Türkiye’nin hukukun üstünlüğü, temel haklar ve özgürlükler ve yargının işleyişi ile ilgili alanlarda gerilemesi eleştirilerin merkezini oluşturmaktadır. Türkiye’nin Kopenhag kriterleri ile uyumluluğu

***Yeni kurumsal yasama
dönemi kurallar temelli
melez bir yaklaşıma
yatırım yapmak
için bir fırsat olarak
kullanılabilir.***

bile sorgulanmaktadır.¹⁰ 26 Haziran 2018 tarihli Konsey sonuçlarına göre “Türkiye Avrupa Birliği’nden daha da uzaklaşmaktadır ve bu durumda katılım müzakereleri bilfiil duraklatılmıştır ve yeni bir başlık açma ya da kapama düşünülememektedir ve AB-Türkiye Gümrük Birliği’nin modernleştirilmesi ile ilgili ileri çalışmalar öngörülmemektedir.”¹¹

Her şey göz önünde bulundurulduğunda aslında ilk hedef, ileri doğru bir adım atmak değil şu ana kadar ki adımların geri alınması olmalıdır. Burada suçlu kim diye aramanın bir anlamı yoktur, zira her iki tarafın da mevcut durumla ilgili sorumlulukları vardır. Tarafların birbirine bağımlılığı göz önüne alındığında diyalog ihtiyacı aşikardır. Bu çalışma yeni kurumsal döngünün bu çıkmazdan çıkıp yeni ve işlevsel bir ilişki kurgulamak için bir fırsat olarak ele alınması gerektiğini önermektedir.

III. MEVCUT ÇIKMAZA KURUMSAL YANITLAR

1 Aralık itibariyle Avrupa Komisyonu resmi olarak göreve başlamıştır.¹² Avrupa Birliği'nde 2024'e kadar sürecektir yeni dönem resmi olarak başlamıştır. Unutmamak gerekir ki Türkiye-AB ilişkilerinin Birliğin geri kalan dinamiklerinden bağımsız değildir. Beklentileri düzenlemek ve daha ulaşılabilir hedefler adına çalışmak için bu dinamiklere daha çok dikkat edilmesi gerekmektedir.

III.1. KATILIM MÜZAKERELERİNDEN GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN MODERNLEŞTİRİLMESİNE KİLİT BİR OYUNCU: AVRUPA KOMİSYONU

Avrupa Komisyonu'ndan bahsediyorsak, bir tarafta siyasi liderliğin olduğu Komisyon Üyeleri Heyeti, diğer tarafta idari Komisyon vardır. Komisyon üyeleri ve onların siyasi eğilimleri, güçlü ve zayıf noktaları önem taşımaktadır.

Ursula von der Leyen, Avrupa Komisyonu'nun seçilmiş Başkanı, Komşuluk Politikası ve Genişleme Müzakereleri komisyoneri olarak Olivér Várhelyi'yi görevlendirmiştir.¹³ Bu durumda Victor Orbán'a yakın bir kişi bu portfolyoyu üstlenmiştir. Bu nasıl yorumlanabilir? Başbakan Orbán ve Cumhurbaşkanı Erdoğan birçok ortak arzuyu paylaşmaktadır ve araları oldukça iyidir. Ancak, bu Macaristan Başbakanı'nın Türkiye'nin üyeliğine karşı olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Várhelyi Avrupa Parlamentosu oturumlarında Türkiye'yi bir kez daha Batı Balkanlardan ayırarak **stratejik ortak** olarak tanımlamış, aynı anda Türkiye'nin önemini vurgulamıştır. Ona göre her ülkenin üyelik yolu ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Şunu unutmamak gerekir ki Ko-

misyon Üyeleri Heyeti herhangi bir mevzuatı yürürlüğe koymadan önce önemli kararlarda anlaşma sağlama eğilimindedir ve birçok açıdan Türkiye önemli bir meseledir ve diğer üyelerin de Türkiye ile yoğun ilişkileri olacaktır.

Yukarıda bahsi geçen Komşuluk Politikası ve Genişleme Müzakereleri komiserinin yanı sıra, dış politikayı yönetecek kişi Josep Borrell'dir. Her ne kadar dış politika konusunda ipler üye devletlerin elinde olsa da, Borrell'in önemli bir rolü olacaktır. Bu sefer, Avrupa Birliği Dış İlişkiler Yüksek Temsilcisi Türkiye ile iyi ilişkilere sahip bir ülke olan İspanya'dan gelmektedir. Bunun yanında kabinesinde Türkiye dosyasını çok iyi bilen kişiler vardır. Bu durum iyi ilişkileri geliştirmek için bir avantaja dönüştürülebilir.

Daha teknik alana baktığımızda, Avrupa Komisyonu yirmi yıldır Türkiye üzerine yıllık raporlar yayınlamaktadır. 2019 raporu 1998'den bu yana yayınlanmış 21nci rapordur. Katılım müzakerelerini ve aday devletlerin ilerlemesini takip eden kurum olarak, Avrupa Komisyonu'nun teknik değerlendirmesi mevcut durumu ölçmek için önemli bir araçtır. 2019 raporunda (1 Mart

ŞEKİL 1: Komisyon Üyeleri Heyeti

Kaynak: StanPol'ün kendi tasarımı, kaynak: Avrupa Komisyonu

2018'den 1 Mart 2019'a kadar olan dönemi kapsar), Komisyon hukukun üstünlüğü, demokratik kurumların durumu ve temel özgürlükler konusunda oldukça ciddi endişeleri dile getirmiştir.¹⁴ Raporun vurgusu önceki raporlara çok benzemektedir. 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe girişiminden bu yana, raporlar çok benzer açılara odaklanmaktadır. Komisyonun en son raporu Türk Hükümeti tarafından şiddetle eleştirilmiştir.¹⁵ Türk tarafı raporun ne kadar "samimi ve yapıcı" olduğunu sorgularken raporun "belirli çevrelerin" it-hamlarını yansıttığını vurgulamıştır. Bundan dolayı, raporlar amacına hizmet etmemektedir.

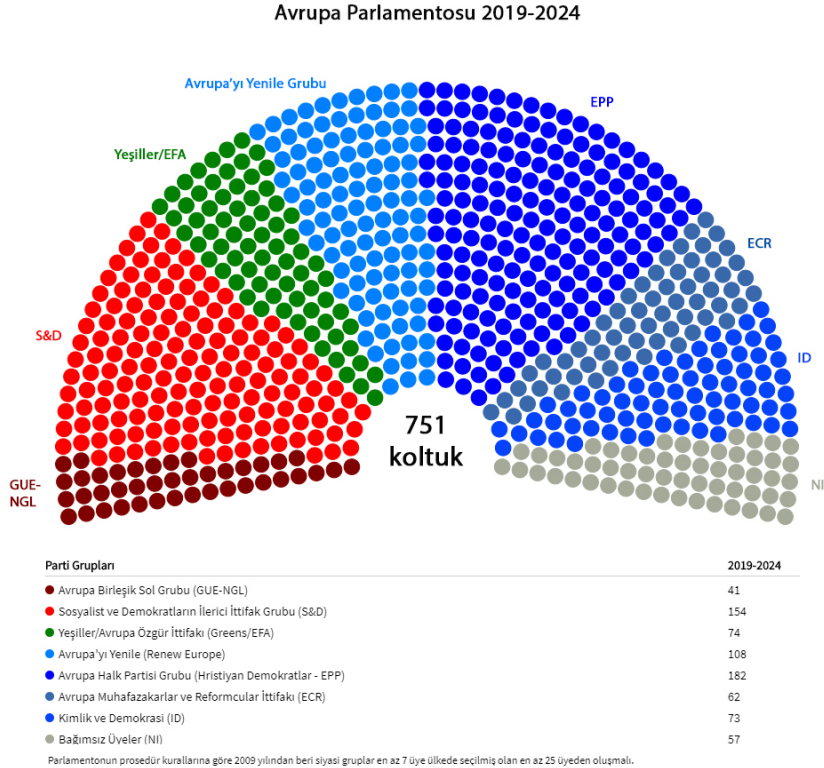
**Avrupa Komisyonu,
aynı şekilde
Gümrük Birliği'nin
modernleştirilmesi için
oldukça büyük bir önem
taşımaktadır.**

Avrupa Komisyonu, aynı şekilde Gümrük Birliği'nin modernleştirilmesi için oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Komisyon daha 2016 yılının Aralık ayında Gümrük Birliği'nin modernleştirilmesini önermiştir ve Konsey'den bu süreci için izin talebinde bulunmuştur.¹⁶ Mart 2016'daki Türkiye-AB Bildirisi'nin olumlu rüzgarını müteakip, Komisyon ortak çıkarların tanımlandığı bir alana odaklanmayı önermiştir. Ancak, müzakereler daha ileri gitmemiştir ve hâlâ Konsey'in talimatı beklenmektedir.

III.II. AVRUPA PARLAMENTOSU: VATANDAŞLARIN İRADESİ Mİ YOKSA SİYASALLAŞMA MI?

Türkiye'de karar alıcılar ve sivil toplum tüm bu siyasi gruplarla ilişki kurmaya başlamalıdır. Bu grupların çoğu Türkiye'de hukukun üstünlüğü ve temel haklar konusundaki eleştirileri paylaşmaktadır. Avrupa Parlamentosu şu ana kadarki en eleştirel kurum olagelmıştır. Kurum, ilişkilerin mevcut durumu ile ilgili ateşli tartışmalara şahit olmaktadır. Ülke ilerleme raporunun bir kere Avrupa Komisyonu'ndan çıktıktan sonra değişik-

ŞEKİL 2: Avrupa Parlamentosu'nun Bileşimi

Kaynak: *IstanPol*'ün kendi tasarımı, kaynak: *Avrupa Parlamentosu*

likler ve oylama için Avrupa Parlamentosu'na geldiğini bilmek önemlidir. Bu süreçte tüm grupların kendi söz hakları olacaktır.

Bu dönemde, Sosyalistler ve Demokratlar'dan İspanyol vekil Ignacio Sánchez Amor Türkiye Raportörü olarak raporun hazırlanmasından sorumlu olacaktır. Sánchez Türkiye'yi çok iyi tanıyan bir şahsiyettir, çünkü Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Parlamenterler Meclisi için bu ülkedeki seçimlerin seçim gözlemcisi olarak görev yapmış ve ülkede çeşitli seçim misyonlarını yönetmiştir.¹⁷ Görevi aynı gruptaki Hollandalı millitvekil Katı Piri'den devralan Sánchez Amor, tartışmaya katkıda bulunmayı ve mevcut durumu iyileştirmeyi amaç-

***Sánchez Türkiye'yi
çok iyi tanıyan bir
şahsiyettir, çünkü Avrupa
Güvenlik ve İşbirliği
Teşkilatı Parlamenterler
Meclisi için bu ülkedeki
seçimlerin seçim
gözlemcisi olarak görev
yapmış ve ülkede çeşitli
seçim misyonlarını
yönetmiştir.***

lamaktadır. Raportör olarak ilk defa 2020 yılının Ocak ayında resmi olarak Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Aynı zamanda Parlamento'yu ilişkilerin yeniden bir çerçeveye oturtulmasına katkıda bulunacak bir aktör yapacak bir uzlaşma arayışı içindedir.

Avrupa Parlamentosu'nun vize serbestisi gibi dosyalar üzerinde yasama yetkisi olduğunun altını çizmek gere-

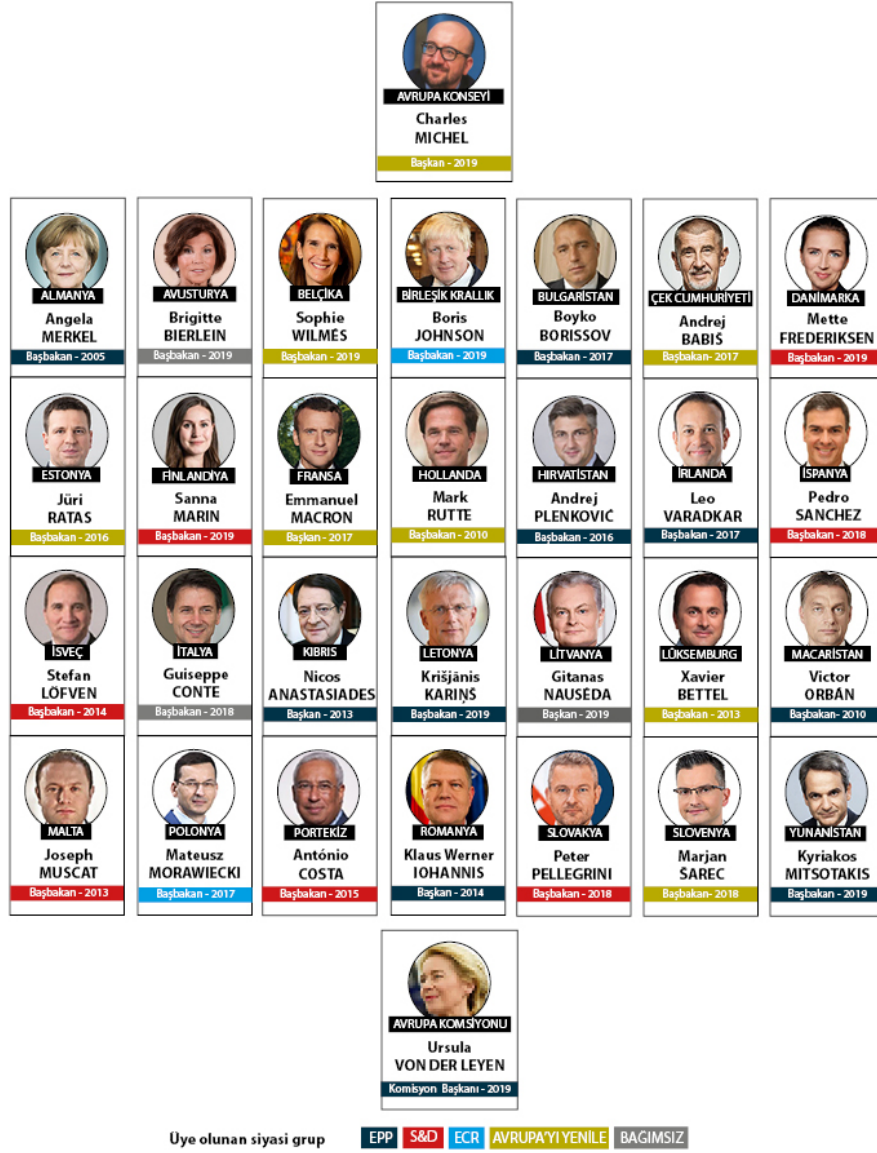
kir. Yani, üye devletlerle olduğu kadar bu kurumla da ilişkileri geliştirmenin, Türkiye için önemli dosyaları iyileştirmek konusunda doğrudan bir etkisi olabilir. Ancak kurumun en son önergelerine bakıldığında,¹⁸ Türkiye'nin çeşitli alanlardaki hamlelerinin —Kuzeydoğu Suriye'deki askeri operasyon olsun ya da seçilmiş belediye başkanlarının görevden alınması olsun— Parlamento için sert bir adım yarattığı açıktır. Avrupa Parlamentosu Ekim 2019'da yaptığı açıklamada Konsey'i "Türkiye'ye karşı uygun ve hedefe yönelik ekonomik önlemler almaya... ve son çare olarak AB-Türkiye arasındaki gümrük birliğini askıya almaya" davet etmiştir.¹⁹ Bu kurumun önergelerinin birçoğunun bağlayıcı olmadığı ve Konsey için tavsiye niteliğinde olduğu açıktır. Bununla beraber, diğer kurumlar üzerindeki baskısı artmaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'deki siyasi otorite ve sivil toplum, Avrupa Parlamentosu'na ve oradaki siyasi gruplarla ilişkilerine yatırım yapmalıdır.

III.III. AVRUPA BİRLİĞİ KONSEYİ VE KONSEY: ÜYE DEVLETLER Mİ KURUMSAL DİNAMİKLER Mİ?

Şu anki başkanı Charles Michel olan Avrupa Birliği Konseyi,²⁰ Avrupa Birliği'ne genel olarak yön vermekle mükellef olan kurumdur. Üye devletlerin devlet ve hükümet başkanlarından oluşmaktadır. Kurum hem bir politika olarak genişleme konusunda hem de Türkiye ile ilişkileri şekillendirmede kilit bir rol oynamaktadır. Ankara ile daha sorunlu ilişkileri olan üye devletler, yoğun Türk (ya da Kürt) diasporasına sahip olanlar, güvenlik çıkarları çakışan ya da yasadışı göç konusunda işbirliğine ihtiyacı olan ülkeler Konsey'de ellerini iyi oynamaktadır. Türkiye otoriteleri için üye ülkelerle ikili ilişkilerini onların hassasiyetlerini de göz önünde bulundurarak geliştirmek önemlidir.

Türkiye, Almanya, Fransa ve Hollanda gibi diasporalarının görece büyük olduğu ülkelerde yerel siyasetin bir konusu haline gelmektedir. Bu bir kenara Fransa, Türkiye ile yabancı savaşçılar ile ilgili istihbarat paylaşımı ve işbirliği konusuna ciddi yatırım yapmaktadır. Diğer taraftan Danimarka ve Avusturya'nın, Türkiye'ye karşı kadim şüpheliğinin ve Türkiye'ye karşı duruşlarının tarihsel kökenleri vardır.

ŞEKİL 3: Avrupa Birliği Konseyi'nin Bileşimi

Kaynak: İstanPol'ün kendi tasarımı, kaynak: Avrupa Birliği Konseyi

Yunanistan ve Kıbrıs ise Türkiye'nin dış politika kararlarından oldukça etkilenen iki ülkedir. Kıbrıs meselesi en başından itibaren Türkiye'nin AB'ye katılımının önünde bir engel teşkil etmiştir. Bugün hem Kıbrıs ile hem de onun arkasında duran Avrupa Birliği ile dengeler Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon gelişmeleri ve bu konuyu çevreleyen diğer meseleler yüzünden oldukça hassas bir durumdadır. Diğer taraftan Türkiye, Yunanistan'ın en önemli dış politika konusudur. Bu sebeple Yunanistan Türkiye'nin üyeliğini desteklemektedir, çünkü adaylık süreci güvenli bir kalkan vazifesi görmektedir. Ancak son zamanlarda Türkiye, dış politika hamlelerinde daha tek taraflıdır ve tarihsel ortaklıklardan ziyade geçici ittifaklara dayanmaktadır.²¹ Bu durum güvenlik kalkınının değerini azaltmaktadır.

Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki angajmanın azalmasının iki taraflılığın yükselmesine yol açtığına dikkat etmek gerekmektedir. Almanya, Fransa ve Birleşik Krallık gibi Türkiye ile yoğun ilişkileri olan ülkelerin liderleri dış politikada yol gösterme eğilimindedir. Ancak, Avrupa Birliği Konseyi nezdinde Charles Michel'in bu sürece katılımı çok taraflılık açısından çok önemlidir ve Türkiye dosyasının şahsileştirilmesi olasılığını azaltmaktadır. Bu

nedenle kurumsallaşma teşvik edilmeli, Türk yetkililerle daha küçük gruplar halinde yapılan toplantılar —en son NATO zirvesinin oturum aralarında yapılan dörtlülü toplantı gibi— sınırlandırılmalıdır.

Avrupa Birliği Konseyi'nin yanı sıra, Birliğin yasa organı olan Avrupa Birliği Bakanlar Konseyi'nin de kendi dinamikleri vardır. Örneğin, 2018 yılında, Türkiye'nin katılım müzakereleri, temel hakların ih-

laline karşılık Genel İşler Konseyi tarafından dondurulmuştu. 2019 yılının Temmuz ayındaki Konsey kararlarına göre “Kapsamlı Hava Taşımacılık Anlaşması üzerine müzakerelerin durdurulmasına ve Ortaklık Konseyi ve AB-Türkiye arası üst düzey görüşmelerin muvakkaten yapılmamasına” karar verdi.²² Buna müteakip, Dışişleri Konseyi 2019 yılının Kasım ayında “Doğu Akdeniz'de ruhsatsız olarak hidrokarbon sondaj çalışmalarına müdahil olan ya da bunlardan sorumlu olan kişi ya da kurumlar” için bir

yaptırım çerçevesi uygulamaya karar verdi.²³ Aynı zamanda Komisyon'un Türkiye için katılım öncesi fonları azaltma önerisini kabul etti. Tüm bunlar durumun ciddiyetini ve ilişkiyi yeniden kurma ihtiyacını gözler önüne sermektedir.

Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki angajmanın azalmasının iki taraflılığın yükselmesine yol açtığına dikkat etmek gerekmektedir.

IV. KIRILGAN STATÜKOYU KORUMAK YA DA İLİŞKİLERİ YENİDEN ŞEKİLLENDİRME ARAYIŞINDA OLMAK? POLİTİK ÇIKARIMLAR

Her şeyi göz önünde bulundurunca, Avrupalı ve Türk liderlerin bir tercih hakkı vardır. Bu dönem süresince ya *tamamlayıcı kurallar temelli işleyen bir çerçeve* arayışına girecekler ya da *kırılgan statükoya* yapışıp kalacaklar. Bu çalışma önümüzdeki dönemde bu çerçeve üzerine çalışılmasını önermektedir. Bahsi geçen çerçevenin tasarlanması için kurumlar, siyasi partiler ve Avrupa Birliği yetkilileri yeniden bu konuya ortak edilmeli, iki taraf arasındaki köprüler yeniden kurulmalıdır. Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, Dışişleri Bakanlığı’nı zayıflattığından aracılardan rolü azalmıştır. Bu nedenle kurumsal diyalogun artırılmasına önem verilmelidir. Bu amaç için politika önerileri aşağıda verilmiştir:

İki taraf için ortak politika önerileri:

- Temel sorunlardan bir tanesi karşılıklı güvensizlik olduğuna göre daha sıklıkla ilişkinin önemini farkındalığına dair ifadeler paylaşılmalıdır. Tüm tarafların güven tazelemeye ihtiyacı vardır.
- Yukarıdaki maddeye istinaden, her iki taraf da bu ilişkiyi yerel arenada siyasi kazanım amaçlı kullanmalıdır. Sözcükler önemlidir.
- Kurumlar önemlidir. İki taraf da ilişkilerin kurumsallaştırılması için çaba harcamalıdır.

Türk tarafı için politika önerileri:

- Türkiye’nin değerini azaltan temel mesele Türkiye’de hukukun üstünlüğü, temel haklar ve prensiplerin mevcut durumudur. Hükümetin normalleşme sürecini başlatması ve ülkenin hala Kopenhag kriterlerine uyduğunu kanıtlaması gerekmektedir.
- Avrupa Birliği aday ülkelerin iç dinamiklerini yakinen çalışma eğilimindedir. Türkiye de bunun bir istisnası değildir. Bunun karşılıklı olması gerekir, Türkiye Hükümeti, karar alıcılar ve akademisyenler Birliğin iç dinamiklerine dikkat etmelidir. Türkiye-AB ilişki-

lerinin AB'nin iç dinamiklerinden bağımsız olmadığını göz önünde bulundurmak önemlidir.

- Aynıısı siyasi şahsiyetler için de söylenmelidir. Türkiye'deki tüm aktörler farklı seviyelerdeki karar alıcılar ile bağlantı kurmalıdır. Avrupa Parlamentosu'ndaki siyasi gruplar ya da komiserlerin kabineleri bu konuda bir istisna değildir.
- Genişleme sürecinin geleceği ile ilgili tartışmalar her zaman yakından izlenmelidir. Emmanuel Macron'un Ekim 2019'da Avrupa Birliği Konseyi'nde genişleme sürecine yaklaşımı Arnavutluk ve Kuzey Makedonya'nın katılım müzakerelerinin açılmasına neden olmuştur. Birçoğunu hayal kırıklığına uğratan bu karar Batı Balkanlar için bile bir engelin söz konusu olduğunu gözler önüne sermiştir. Fransa şimdiden genişleme politikasının geleceğini tartışmak ve bunu (radikal biçimde) gözden geçirmek için enformel bir çalışma yayınlamıştır.²⁴
- Türk Hükümeti ile resmi ilişkilerin yanı sıra, sivil toplum, yerel yönetimler ve muhalefet partileri de Avrupalı emsalleri ile ilişki kurmalıdır. Ana muhalefet partisi lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nun Brüksel'i en son ne zaman ziyaret ettiğini hatırlamak oldukça zordur.
- Türkiye'nin tek taraflı hamleleri —Suriye'de yapılan operasyon ya da yakın zamanda Libya ile imzalanan Mutabakat Anlaşması gibi— Avrupa Birliği için oldukça sorunludur. Türkiye'deki aktörler karşılıklı çıkar içeren konularda Avrupalı mevkidaşları ile koordineli olarak çalışmalı ve işbirliği yapmalıdır.

Türk Hükümeti ile resmi ilişkilerin yanı sıra, sivil toplum, yerel yönetimler ve muhalefet partileri de Avrupalı emsalleri ile ilişki kurmalıdır.

Avrupa taraf(lar)ı için politika önerileri:

- Türkiye ile ilişkiler çoğunlukla Fransız-Alman tutumuna bir avuç diğer ülkenin katılımı ile şekillenmektedir. Daha Avrupalı bir yaklaşım için, farklı üye devletlerin fikirleri de dikkate alınmalıdır.
- Aynı şekilde, daha az tarihsel yüke sahip olan ve idare etmeleri gereken bir kamuoyuna sahip olmayan ülkeler bir müddet tartışmayı yürütebilir. Böylece Türkiye dosyası daha az iç politika malzemesi olacaktır.
- Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye'ye yönelik politikalar konusunda daha koordineli çalışmalıdır. Eğer Batılı müttefikler birleşebilirse, elleri daha da güçlenecektir.²⁵
- Doğu Akdeniz'deki sondaj çalışmaları sadece bir tehdit oluşturmamaktadır. Aynı zamanda bir fırsat da sunmaktadır. Kıbrıs'ta on yıllardır devam eden çatışmayı sonlandırabilir. Avrupa Birliği, adada bir anlaşmayı teşvik etmelidir. Mevcut yapımlar muhakkak çözüme hizmet etmemektedir.
- Avrupa Birliği vakit kaybetmeksizin ortak bir göç ve iltica politikası reformu üzerine çalışmaya başlamalıdır. Bu sürece Türkiye de dahil edilmeli ve tüm taraflar için adil bir çözüm yaratılmalıdır. Aksi takdirde bu Türk Hükümeti için birincil pazarlık araçlarından biri olmaya devam edecektir.
- Avrupa Birliği Türkiye toplumu için dönüştürücü konulara odaklanmalıdır. Yeni Komisyon'un öncelikleri Türkiye gündemine dahil edilmelidir.

V. SONUÇ

Soğuk Savaş döneminde, Türkiye'nin Batı ile ittifakı yaşamsal önemde görülüyordu. Türkiye, konumundan dolayı Sovyetler Birliği tehdidine karşı varoluşsal bir ortak olarak adlandırılıyordu. Batı kurumlarına, Avrupa Birliği Konseyi'ne (1950'den beri), NATO'ya (1952'den beri) ve OECD'ye (1961'den beri) üyeliği bu bakış açısının bir sonucudur. Bu resim Mustafa Kemal'in düşüncesi ile aynı çizgidedir: Ülkeyi Batı'ya bağlamak, ekonomik kalkınma ve toplumsal ilerleme için temel bir adımdı. Yani on yıllar boyunca Batı, Türkiye için modernleşme ve demokratikleşme ile eş anlamlıydı. AB üyeliği bunun en üst hedefi olarak konulmuştu.

Bugün Türkiye'nin Birlikle ilişkisi tam bir çıkmazdadır. Katılım müzakereleri çerçevesi işlevsel değildir. Türkiye'nin sadece üye devletlerle değil kurumlara da sorunları vardır. Bu sorunlar, Birliğin iç dinamiklerini de resme dahil edince iyice büyümektedir. Bu çalışma bu dinamiklere ışık tutmayı hedeflerken aynı zamanda Türkiye'deki okuyucular için de her bir kurumun resmini çizmeyi hedeflemektedir. Avrupa Komisyonu'nun, Avrupa Parlamentosu'nun ve Konsey'in (Avrupa Birliği) iç yapısını Türkiye'ye olan yaklaşımlarına özel olarak odaklanarak sunmaktadır. Bu dinamikler, dış politika açısından daha sorunsuz bir ilişki için anlaşılmalıdır.

Bugün Türkiye Hükümeti çok boyutlu bir dış politikayı tercih etmektedir. Dünyadaki eğilimleri takip ederek, çok taraflılığa eski atfettiği önemi vermemekte ve tek taraflı hamlelerden ve tek seferlik ittifaklardan

çekinmemektedir. Bu aynı zamanda Avrupa ile etkileşimsel ilişkinin de bir sonucudur. Katılım müzakereleri ötesinde kurallar temelli işleyen bir çerçevenin yokluğu etkileşimsel bir ilişkiye götürmektedir. Burada oldukça çarpıcı bir ikilem vardır: Türkiye AB'nin güvenlik dinamikleri için hayati derecede önemlidir, bu sırada AB'nin Türkiye üzerinde kullandığı çok az koz vardır. Buna ek olarak, iki taraf arasında sorunlar birikmiştir ve son zamanlarda hiçbiri çözümlenmemiştir. Her şeyi göz önünde bulundurunca, her iki taraf da yeni dönemi ilişkiyi yeniden kurmak için bir fırsat olarak değerlendirmelidir. Tarafların önünde bir çok alternatif yol mevcuttur.²⁶ Soru hangisinin tercih edileceğidir.

NOTLAR

- 1 Yazar Victoria Hohenolhe'ye araştırma konusunda verdiği destek ve Seda Gürkan, Marc Pierini, Edgar Şar, Kristian Brakel ve Avrupa kurumlarındaki yetkililere değerli geri bildirimleri için minnettardır.
- 2 Türkiye-AB ilişkileri ile ilgili daha çok senaryo için, lütfen FEUTURE proje web sayfasını ziyaret ediniz: <http://www.feuture.eu/>. Starting accession negotiations require unanimity in the European Council. EUTURE, mission should be included in the debate. rmal
- 3 Katılım müzakerelerini açmak için Avrupa Birliği Konseyi'nde oybirliği gerekmektedir. Birçok kişi bu kazanımın bir kenara konulması gerektiğini ve verimli bir işbirliği için çok gerekli olan çerçeve programının bunun yerini alması da onu tamamlayıcı bir rolü olacağını ifade etmektedir. Gelecekte, özellikle Brexit gerçekleşikten sonra Avrupa Birliği'ne alternatif üyelik şekillerinin ortaya çıkması mümkündür.
- 4 “İknaya yönelik sıkı işbirliği” yolları üzerine daha çok tartışma için lütfen bakınız: Gürkan, S., “Speaking loudly but carrying a small stick: is the EU powerless against Erdogan?,” The Conversation, October 2019.
- 5 İlişkinin temelinin Müzakere Çerçevesi değil Ankara Anlaşması olduğunu vurgulamak önemlidir. Katılım müzakerelerini sonlandırma ihtimali konusunda tartışırken aradaki farkı bilmek önemlidir. CAP'den [Center for American Progress] Max Hoffman ve Michael Werz Türkiye'nin AB'ye katılım sürecinin askıya alınmasının etkileri üzerine oldukça ayrıntılı bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmaya şuradan erişilebilir: <http://www.stiftung-mercator.de/de/publikation/the-effects-of-a-suspension-of-turkeys-eu-accession-process/>.
- 6 1993'te açıklanan Kopenhag Kriteri üç esas kriter ortaya koyar:
 - Demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıklara saygı ve onların korunmasını garanti altına alan istikrarlı kurumlar;
 - İşleyen bir pazar ekonomisi ve AB'deki rekabet ve piyasa güçleri ile başa çıkabilecek bir kapasite;
 - Siyasi, ekonomik ve parasal birliğin amaçlarına bağlılık dahil olmak üzere üyeliğin yükümlülüklerini üstlenip etkin bir şekilde uygulayabilme kabiliyeti.
- 7 Üyelik talebi, “1980 yılından bu yana gerçekleşen ilerlemeye rağmen, Türkiye ve AET arasında hâlâ azımsanmayacak bir kalkınma açığı vardır” iddiasıyla 1989 yılında Avrupa Komisyonu tarafından reddedilmiştir. Komisyonun görüşünün tam metni şurada mevcuttur: <http://aei.pitt.edu/4475/1/4475.pdf>.
- 8 Bildirinin ayrıntıları şurada bulunabilir: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>.
- 9 Vize serbestisi ile ilgili yol haritası için: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/20160504/turkey_progress_visa_liberalisation_roadmap_en.pdf.
- 10 Avrupa Birliği Konseyi'nin yargının keyfilğine özel olarak odaklandığı son durumla ilgili çeşitli raporları vardır. Ülke izleme raporları ve bildirimleri için lütfen şurayı ziyaret ediniz: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/country-monitoring/turkey>.
- 11 Konseyin Genişleme, İstikrar ve Birleşme üzerine vardığı sonuçların tam metni şurada bulunabilir: <https://www.consilium.europa.eu/media/35863/st10555-en18.pdf>.

- 12 Bu çalışma basıma hazırlanırken Birleşik Krallık temsilcileri Avrupa Birliği Konseyi'nde ve Avrupa Parlamentosu'ndaki görevlerine başlamıştır. Ancak İngiltere Avrupa Komisyonu'na bir Komiser önermekten kaçınmıştır. Her şartta ülke 31 Ocak 2020'de Avrupa Birliği'nden çıkacak ve tüm pozisyonlarını boşaltacaktır.
- 13 Budapeşte aynı görev için Macaristan delegesi olarak önce László Trócsányi'yi atamıştır. Kendisi 2019 yılının Eylül ayında Avrupa Parlamentosu'ndaki JURI komitesi tarafından çıkar çatışmaları sebebiyle oy üstünlüğü ile ekarte edilmiştir.
- 14 Tam rapor için lütfen Avrupa Komisyonu web sitesini ziyaret ediniz: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-turkey-report.pdf>.
- 15 Türkiye Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı'nın son rapor hakkındaki basın açıklaması burada bulunabilir: https://www.ab.gov.tr/press-statement-on-the-2019-country-report-on-turkey-by-the-european-commission_51671_en.html.
- 16 Gümrük Birliği'nin modernleştirilmesi konusunda Komisyonun basın açıklaması için lütfen şurayı ziyaret ediniz: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_4468.
- 17 Raportör ile yapılan kapsamlı bir görüşme için lütfen şuraya bakınız: <https://tr.euronews.com/2019/12/24/avrupa-parlamentosu-yeni-turkiye-raportoru-amor-turkiye-erdogan-dan-ibaret-degil-video-rop>.
- 18 Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye üzerine açıklamalarının geniş bir listesi için lütfen şurayı ziyaret ediniz: <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/d-tr/documents/ep-resolutions>.
- 19 Açıklama burada bulunabilir: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0049_EN.html.
- 20 Avrupa Birliği Konseyi'nin AB'ye genel olarak yön veren kurum olduğunu ve AB (Bakanlar) Konseyi'nin ise AB'nin birincil karar alıcı organı olduğunu bilmek önemlidir.
- 21 Başkanlık sistemi altında Türkiye'nin dış politikasının ayrıntılı bir analizi için lütfen bakınız: Kirişçi, Kemal & Toygür, İlke, "Turkey's New Presidential System and a Changing West: Implications for Turkish Foreign Policy and Turkey-West Relations," Turkey Project Policy Paper No. 15, Brookings Institution.
- 22 Konseyin kararlarının tam metni için lütfen şurayı ziyaret ediniz: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/07/15/turkish-drilling-activities-in-the-eastern-mediterranean-council-adopts-conclusions/>
- 23 Dışişleri Konseyi'nin kararlarının tam metni için lütfen şurayı ziyaret ediniz: <https://www.consilium.europa.eu/media/41323/st13976-en19.pdf>
- 24 Fransa'nın bu enformel çalışması için: <https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2019/11/Enlargement-nonpaper.pdf>.
- 25 Bu işbirliğinin faydaları konusunda daha ayrıntılı bir analiz için bakınız: Danforth, Nicholas & Toygür, İlke, "How to Dull Turkey's Autocratic Edge," Foreign Affairs, 2017.
- 26 Bu ilişkideki mayınlı arazilerin ve alternatif güzergahların iyi bir derlemesi için lütfen bakınız: Soler i Lecha, Eduard (2019), "EU-Turkey relations: Mapping landmines and exploring alternative pathways," FEPS Policy Paper.

İSTANPOL

İSTANBUL
POLİTİK ARAŞTIRMALAR
ENSTİTÜSÜ

www.istanpol.org [istanpolinst](https://twitter.com/istanpolinst) [istanpolinstitute](https://facebook.com/istanpolinstitute)